

NYELVI-KULTURÁLIS KÉRDÉSEK ÉS A MŰFORDÍTÁS

S A V A B A B I C

Ismeretes, hogy a fordítás során nem is vesszük észre a nyelvek közötti hasonlóságokat, kivéve, ha azok álmegegyezések, tulajdonképpen olyan eltérések csak, amelyek különféleképpen jelentkezhetnek. Tudjuk azt is, hogy a fordításhoz legalább két nyelv ismerete szükséges, nehéz azonban megmondani, mennyire kell az egyik vagy a másik nyelvet tudni. A fordítók, főként a műfordítók, akik irodalmi szövegeket ültetnek át, rögtön azt is hozzáteszik, hogy a nyelvtudás mellett mindkét irodalmat, kultúrát, történelmet is ismerni kell, s fel kell fedezni az azok közötti eltéréseket. Könnyen egyetérthetünk velük: a sokoldalú és széles körű tájékozottság csak hasznára van a szakembernek, s ha ismeretei hiányosak, kézikönyveket, szótárakat, enciklopédiákat, lexikonokat kell fellapoznia. Szörnyű kételyek gyötrik éjszakánként a lelkiismeretes fordítót: csak nem értett valamit félre, csak nem írt le megbocsáthatatlan butaságot?

Könnyen elfogadhatjuk azt az állítást, miszerint a fordítás legfontosabb előfeltétele, hogy valaki tökéletesen ismerje mindkét nyelvet. A gyakorlat azonban azt bizonyítja, hogy aki ideális nyelvtudással rendelkezik, még nem szükségszerűen jó fordító is; megeshet, hogy egyáltalán nem tud fordítani, éppen a nyelvismeret akadályozza. Ezért például Laza Kostić azt tartotta fontosabbnak, hogy a fordító a célnyelvet ismerje jobban. Stanislav Vinaver is joggal állapítja meg: „Néha eszembe ötlött: valamely halhatatlan költői szöveg végeleges és valódi átköltését az eredeti nyelvének a túlzott ismerete némiképpen — gátolja is.” Mert mi minden is van egy összetett versben? Gondoljunk csak Roman Jakobson elemzéseire, amelyekben a vers árnyalataira is odafigyelve elemeire bontotta például Baudelaire *Macskák* című szonettjét vagy egy másikra, amelyben egy még régebbi, XIV. századi szláv szöveget boncol, a Siluanovo slovo Sv. Savi (Siluan szózata Szt. Szávához) címűt. Ilyen elemzések ismeretében hogyan is lehetne átültetni egy verset?

Mégis lefordítják őket, mégpedig gyakran kiválóan! Csak nem azok,

ikik egy másik nyelvnek alárendelték az anyanyelvüket, bármennyire szerették is azt. Mindannyian ismerünk olyanokat, akik egy később, ól megtanult nyelvért rajonganak, anyanyelvükön viszont sután fogal-
nazznak. Ők aztán nem is jó műfordítók. Csak az egyik nyelv előnyeit
átják, a másik nyelv másféle értékeit nem. Pedig minden nyelvnek
annak olyan sajátosságai, amelyek a másikra nem jellemzőek, de más
ézőpontból másilyn előnyök látszanak, csak fel kell fedezni őket.
Németh László egy lóversenypálya-hasonlattal élve éppen ezt szemlél-
erte, mondván, hogy a nyelv az a telivér ló, amelytől a futam kime-
etele függ, de nem kell megfélekezni a zokéról sem, aki a nemes
ovat irányítja, hiszen csak együttesen vághatják el a célszalagot.

Nem véletlenül említettem meg e hasonlatot. Ma még mindig nem
itázhatunk a fordításról fogalmi nyelven, mert ha fogalmakat használ-
unk is, csak úgy tűnik, hogy megértjük egymást, valójában később a
élreértések sora derül ki. Emellett a fordításról szóló példák könnyen
zembeötlő, edukatív effektussal is rendelkeznek. Szövegének írása köz-
ben a szerző úgy használja fel a nyelvet, amennyire és ahogy tudja. A
ordító számára már adva van egy szöveg, s neki, hogy realizálni tud-
a, a fordítandó műnek olyan rétegeibe kell behatolnia, amelyek a nyelv
apcsán jönnek létre, de nem nyelvi természetűek, amelyekről esetleg
nem is tudott, de amelyek megfelelői minden bizonnyal a célnyelvben
s megtalálhatóak. Ez a nevelő hatás a műfordítás olvasójára kevésbé
onatkozik, sokkal inkább a fordítóra vagy arra a tanulóra, egyetemisé-
ára, aki fordítással próbálkozik. Csak a fordítás során lehet felfedez-
ni a nyelvek, irodalmak, kultúrák közötti valódi eltéréseket és értéke-
set... Vannak olyanok, amelyeket kizárólag a fordítás hoz felszínre. Er-
e hozunk fel most néhány példát.

A magyar népköltészetben számos történet szól Mátyás királyról, aki
lruhában utazgat az országban, úgy osztja az igazságot. Egy ilyen, Má-
yásról szóló mesében olvastam, hogy a paraszt leveszi a kalapját a
iváló férfiú előtt. Mi sem könnyebb, gondolhatnánk, mint a magyar
alap szót a szerbhorvát *šesir* (kalap) szóval helyettesíteni. És itt a buk-
ató, ami azt bizonyítja, hogy a nyelvileg pontos fordítás még nem
mindig jó fordítás is. Egy paraszt, éppen a földeken, és még kalapot is
emel! A népmesékben, és régen igazából is, csak isten bolondjai és a
élkegyelműek jártak fedetlen fővel. Máig él az a szokás, hogy a temp-
omba kalaplevéve kell belépni, az asszonyoknak viszont be kell köt-
iük a fejüket (másutt, más vallásúaknál néhol a férfiaknak is). A magyar
paraszt mindig kalapban jár, míg nálunk a kalap az ünnepélyes al-
csmak tartozéka (templomba menéskor, ünnepen tesznek kalapot, hét-
cőznap ritkán). De nem jár eredménnyel az sem, ha a fordítás során a
alapfajtákat vesszük számba: *klobuk* (keménykalap), *cilindar* (cilin-
der), *hobcilindar* (keménykalap), *polucilindar* (félcilinder), *žirardi* (gi-
ardi). Ekkor már világos, hogy nem a *šesir* szóval kell lefordítani a

kalap szót, hanem másokra kell rátalálni. A szerbhorvát nyelvben azonban a szinonimák között igen nagy a tarkaság. Attól függően, hogy milyen hangulatú a szöveg, és az olvasók mely rétegéhez szól, több megoldás is kínálkozik: *šajkača* (sajkacsa), *šubara* (kucsmá), *keče* (albán halinasapka), *fes* (mohamedánok viselte vörös posztósapka), *turban* (turbán), *čalma* (csalma), *kačket* (ellenzós tányérsapka), *micika* (mici-sapka). Egyikét-másikát már eleve ki lehet zárni, mert üdvözléskor nem veszik le őket. A szerbhorvát szinonimák gazdagságát nem lehet ez esetben körülírással semlegesíteni: *pokrivalo za glavu* (fejfedő), konkrét megoldást kell találnunk. Ennek az apróságnak az edukatív értéke abban van, hogy kutatni kell a megoldás után, s állást kell foglalni az egyik mellett. Szerencsére ezúttal van rá megfelelő kifejezésünk, habár az meglehetősen általános: *kača* (sapka). Az a frazeológia, amely a magyar nyelvben a kalap szóból származik a szerbhorvátban a *kapából* ered, ez is a döntés helyességét igazolja.

Természetesen egy-egy szövegben számos összetettebb esetet is találhatunk, mi azonban továbbra is látszólag triviális példákat hozunk fel, mert azok jobban megfelelnek írásunk céljának, jobban szemléltetnek, és eszmélésre is készítetnek bennünket. Tabi László egy humorcskájában például az egész szituációt a cigarettanevek hozzák létre, a poénja pedig az, hogy a vásárló a trafikostól Agóniát, Hurutot és Szópókás Dögvést kér, s amikor a trafikos közli vele, hogy ilyen cigaretták nincsenek, nála csak Rege, Románc és Symphonia van, azt választja, hogy éppen azért, mert ilyen szép nevű cigarettákat árulnak, mérgezik magukat az emberek. Ebben pedig az a fölfedezés, hogy nálunk a cigarettákat (kivéve a külföldieket) többnyire városokról, folyókról és hegyekről neveztek el, a magyar kultúrában pedig másképpen szokásos. S ezt mindaddig nem tudtuk, amíg a fordítás rá nem ébresztett bennünket. Számunkra ez esetben nem az a fontos, hogy melyik kultúrát követi a magyar az elnevezés tekintetében, csupán az, hogy fölfedeztünk egy eltérést, s azt megfelelő módon kell a mi nyelv-zokásainkhoz idomítani.

Nyilvánvaló, hogy meg lehetne állapítani azokat az összefüggéseket is, amelyek alapján kirajzolódik, hogy bizonyos nyelvi viszonyok, elsősorban a névadás, hogyan követik vagy örököltik át más kultúrák mintáit. Nem olyan elvont kifejezésekre gondolok, amelyek jelentése idővel módosul. (Nemrég olvastam Laza Lazarević műveit, s az egyik orvosi feljegyzésében egy örültről azt írja: „*Inteligencija čezne s dana na dan*” [Az intelligencia napról napra sóvárog]. Nagyon meglepődtem, mert ma a *čezne* szó egészen mást jelent [sóvárog, vágyakozik, mint az *iščezava* [kihuny, elhal].) Hanem nagyon is konkrétakra, mint amilyen a franciakulcs (a szerbhorvátban: *francuski ključ*). Hogy melyik szerszámot jelöli, nem kérdéses senki számára. A franciák mégis németkulcsnak nevezik, mert hozzájuk a műszaki találmányok német

közvetítéssel érkeznek. A németek angolkulcsnak hívják, az angolok viszont majomkulcsnak. Európa térképén szépen ki lehetne rajzolni azt a vonalat, amely a frontvonalakhoz hasonlóan azt mutatná, melyik nép miért és honnan vette át a kifejezést. Vajon az oroszban nem svédkulcsnak nevezik-e, s lehetséges-e, hogy a Szovjetunió távol-keleti részén éppenséggel japánkulcs a neve? Már régen foglalkoztat a gondolat, hogy egy nemzetközi tudományos összejövetelen ankétot készíték ennek kapcsán, s megrajzolom ezt az érdekes elnevezéshálót.

Egy, a fordítás témájára szervezett tudományos tanácskozáson történt meg, hogy Djura Jakšić A hársfaligetben című versének egyik szaváról kérdeztek a résztvevők, arról, amelyikről sohasem gondoltam, hogy problematikus lehet. Egészen addig nem láttam, miért okozna nehézséget a lefordítása. A világ minden tájáról összesereglett fordítók sorra azt kérdezték meg, mit jelent a versben az, hogy cíjući, ez a szó nincs a szótárban. Hogy melyik madár hangját milyen hangutánzó szóval fejezik ki, ezt is tudnia kell a fordítónak, mielőtt elkezdi a munkát. Könyveket vettem elő, madártannal kezdtem foglalkozni, átnéztem mindent, amit a Jugoszlávia területén megtalálható madarokról írtak, tanulmányoztam a madárfajokat, a madárhang és a madárdal onomatopoeitikus kombinációit vizsgáltam, míg végül arra az elképesztő megállapításra jutottam, hogy nálunk egyetlen madár sem ad ilyen hangot. „Egyetlen következtetést vonhatunk le mindebből: a költő stilizálta a madárhangot, s ebben a formában alkalmazta, mi pedig úgy hittük, hogy a természeti jelenség éppen úgy hangzik, mint az a szó, amellyel a költő megjelölte. Pedig csak Đura Jakšić-tyal kezdődően dalolnak nálunk így a madarak: cíju-ći.”

Elvárásainkkal ellentétben tehát az onomatopoezisre sem bízhatjuk magunkat teljes egészében. Meg kellene kérdezni az embereket a világ minden táján, hogy hogyan kukorékol náluk a kakas. Azt hiszem, meglehetősen tarka és bonyolult képet kapnánk, amelynek alapján érdekes következtetéseket vonhatnánk le a nyelvekről, kultúrákról.

A költői nyelv azonban még ennél is árnyaltabb és összetettebb lehet. Pap József azt írja: „Beéred ólommuzsikával”. Szó szerint így fordíthatnánk le: „Zadovolji se muzikom olova”, s ez nyelvileg majdnem kifogástalan is. De ha jobban megnézzük a mondatot, és ha egy kissé konkretizáljuk a verset, ami természetesen a legjobb alkotásnak nem árt, ezt kapjuk: „muzika tanadi, fijuk kuršuma” (golyó zenéje, lövedék süvöltése). Mert mire másra gondolna még a tapasztalt olvasó is, mint hogy valaki valakit „ki akar nyírni” azzal, hogy ólmot szór rá. A magyar költészetben azonban másféle kulturális és poétikai tapasztalatok érvényesülnek. A magyarban az ólmos eső mást jelent, mint ha ugyanezt szó szerint lefordítjuk: *olovna kiša*, s mi szerbhorvátul nem is úgy nevezzük, hanem *ledena kišának* (jeges eső), mert ahogy hull, úgy fagy is egyúttal, hangtalanul. Az idézett verssor jelentése

pedig éppen ezen a hangtalanságon alapul. Az ólom nem cseng, hanem tompán puffan, mind a göröngy. A mi költői képzetárunkban a viasz hangtalan csepegése, cseppenkénti megszilárdulása lenne megközelítőleg azonos azzal. Igaz, a viasz nem fém, a szuggerált kép mégis elég jól sikerült: „*Zadovolji se šumom voska*” (Megalégszik a viasz kelte neszsel).

Gyakran előfordul, hogy a nyelvileg pontos fordítás nem jó fordítás, mert más elemeket is figyelembe kell venni, a poétikai tapasztalat és a kultúra fejlődésének más milyensége a két nyelv logikai rendszerének paralellizmusait érvényteleníti. Ebből, persze, nem azt a következtetést kell levonni, hogy a fordítás célja a nyelvi pontatlanság, hanem éppen az, hogy nyelvi precizitás mellett a nyelvi-kulturális eltérésekre is figyelni kell, ellenkező esetben a lefordított alkotás nem élhet az új kultúrában és egy másik nyelvben, a mű holtta, a fordítás hiábavalóvá válik.

TOLDI Éva fordítása

Sigmar Polke (Német Szövetségi Köztársaság), 1982